

KANT'IN SALT AKLIN ELEŞTİRİSİ*
Metodlar ve Niyetler

Theodor W. Adorno**
Çev. Gamze Keskin***

KANT'S CRITIQUE OF PURE REASON
Methods and Intentions

ÖZ

Burada çevirisi sunulan metin, Adorno'nun Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi* üzerine Frankfurt Üniversitesi'nde 1959 yılında verdiği derslerden ilkinin derlemesidir. Adorno'nun ölümünden sonra verdiği derslerin kayıtları derlenerek kitap haline getirilmiştir. Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi* üzerine verdiği derslerin ilkinde Adorno, başlıktan da anlaşılacağı üzere iki uçlu bir yaklaşım sergiler. İlkinde, Kant'ın birinci *Eleştirisi*'ne yaklaşırken izlenmesi gereken metod hakkında yönlendirmelerde bulunur. İkincisinde ise Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi*'ni yazma niyetini açığa vurmaya çabalar. Böylece okuyucu (ya da öğrencileri), Kant'ın temel eserini daha iyi anlayabilecektir. Adorno'nun Kant felsefesine bu denli eğilmesindeki esas amacının altında *Salt Aklın Eleştirisi*'nde tartışılan konuların o dönemde hala ilgi çekici olduğunu savunması yatar.

Anahtar Kelimeler: *Kant, eleştirel felsefe, yargı, a priori, a posteriori, metod*

ABSTRACT

The text which of translation is presented here is a compilation of the first lesson of Adorno gave on Kant's Critique of Pure Reason in Frankfurt University in 1959. After Adorno's death, records of his lessons have been collected into

* İthaki Yayınlarının izni ile yayımlanmıştır. Kitap, yayınevinin yayın programındadır.

** Düzenleyen: Rolf Tiedemann

*** Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Felsefe Bölümü (keskin.gamze@gmail.com). Yazı geliş tarihi: 9.9.16; kabul tarihi: 5.12.16.

a book. In the first of his lessons on Kant's Critique of Pure Reason, Adorno shows a double ended approach, as it can be understood from the subject. In the first one, he shows directions on the methods that need to be followed when approaching to Kant's first Critique. In the second one, he makes an effort to reveal Kant's intention of writing this work. The main purpose of his interest on Kant's philosophy is to clarify that the subjects in the Critique were still interesting in his days.

Keywords: *Kant, critical philosophy, judgment, a priori, a posteriori, method*

...

Çeviri Metin Hakkında Notlar¹

Adorno, 1933'ten önce ve 1949 sonbaharında, yani sürgünden döndükten sonra 1969'da vefatına kadar (iki dönemdeki iki kesinti dışında) düzenli olarak her dönem iki seminer vermiştir.

1957 yılının yazına kadar verdiği derslerin elyazı versiyonları, yayınlanmamış metinleri arasındadır. 1957-1958 kış dönemine kadar Adorno derslerinde anlattıklarının kayıt altına alınmasına izin vermemiştir. Ancak bu tarihten sonra müsaade etmiştir. Bu, Adorno'nun kariyerindeki 50 dersten 34'ünün bu yolla korunmuş olduğu anlamına gelmektedir. Verdiği derslerin hiçbirini yayınlamamış, hatta dersini kaçırın iyi tanıdığı bir öğrenci ya da bir arkadaşı dahi olsa kayıtların bir kopyasına göz atmasına bile izin vermemiştir. Adorno'nun daha sonra bu kayıtların yapılmasına izin vermesinin nedeni ise yayınlamak için metinlerini hazırlarken kayıt altına alınmış verileri kullanacak olmasıdır.

Peki bu ders notlarının yayınlanması nasıl gerçekleşti? Açıkçası çoğaltılmış nüshalarda Adorno'ya danışıldığına dair bir iz yoktur. Theodor W. Adorno Arşivi sayesinde kurtulan derslerin kayıtları yayınlanmaya başlamıştır. Ancak okuyucunun, yayınlanan kayıtların Adorno tarafından yazılmadığını, bu metinlerin derslerin kayıtlarından derlendiğini unutmaması gerekir.

Onun derslerinin bu edisyonu, Sosyal Araştırma Enstitüsü (Institute of Social Research)'nde,² Adorno'nun derslerinin kaydının kopyasına dayanarak hazırlanmıştır. Günümüzde bu kopyalar, Theodor W. Adorno Arşivi'ndedir.

Ders kayıtları editör tarafından yayınlanacak metne çevrilirken mümkün olduğunca yorumdan kaçınılmıştır. Metinde en çok müdahale, noktalama işaretleri ile ilgili olarak yapılmıştır. Metin içerisinde verilmiş alıntıların referansları ise Adorno tarafından eksiksiz olarak yazılmıştır.

¹ Bu kısım kitapta yer alan 'Editör'ün Son Notu' kısmından derlenmiştir.

² Merkezi Frankfurt'tadır.

Frankfurt Üniversitesi'nde profesör olan Adorno'nun 1959 yılında verdiği Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi* üzerine dersler, ne Kant'ın temel çalışması olan epistemoloji ile hesaplaşmasında ne de O'nun epistemolojik problemlerle boğuşmasında ilk değildir. Frankfurt Üniversitesi'nde 1931-32 kış döneminde 'Epistemoloji üzerine seminer: Husserl' başlığı altında bir ders vermiştir. Sürgünden³ döndükten sonra da 1951 yaz döneminde Husserl'in epistemolojisi üzerine ders vermiştir. Adorno'nun *Salt Aklın Eleştirisi*'ne olan ilgisi Husserl'in fenomenolojisine olan ilgisinden eskidir. Daha okulda bir öğrenci iken arkadaşı Siegfried Kracauer ile onu okumuşlardır. Ancak O'nun, bu kurslarda, Kant'la 1950'lerin ortalarından önce hesaplaşmadığını görmekteyiz.

1953-54 kış döneminde ve onu takip eden yaz döneminde 'İdealizm Problemi' üzerine iki bölümden oluşan dersler vermiştir. İlk bölümde Platon'dan bahsederken, ikinci bölümün başlığı 'Kant'ın Salt Aklın Eleştirisi'ne Giriş'tir. Bunu takip eden 1955 yaz döneminde 'Kant'ın Transsendental Mantığı' üzerine ders vermiştir. Ertesi yıl Adorno, Transsendental Estetik'ten öteye gidemedi. 1959 yılından önce verdiği dersler Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi*'ne giriş niteliğindedir. 1959 yılında verdiği Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi*⁴ üzerine dersleri, eseri bir bütün olarak ele aldığı dönemdir. Bu dönemde verilen derslerden ilki 'Metodlar ve Niyetler'dir. Çevirisini okuyacağınız ders Adorno'nun 1959 yılında Frankfurt Üniversitesi'nde verdiği birinci derstir. Adorno bu tarihten sonra Kant'ın teorik felsefesi üzerine dersler vermemiştir.

Adorno'nun metninde (Editörün Notları kısmında) adı geçen eserlerinin orjinal isimleri ise şöyledir:

I. Maddede: Beethoven, Philosophie der Musik. Fragmente und Texte

IV. Maddede: Negative Dialektik

XV. Maddede: Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien

DERS BİR
12 Mayıs 1959
Metodlar ve Niyetler

Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi* hakkında hiçbir şey bilmediğiniz kurmacasıyla başlamama müsaade edin. Bu kurmaca, aynı anda hem meşru hem gayrimeşrudur. Gayrimeşrudur; çünkü açıktır ki bugün bile Kant'ın epistemolojik *magnum opus*'u gibi bir

³ Nazi hükümeti tarafından non-Aryan ilan edilmiştir ve sürgüne zorlanmıştır. 15 yıl boyunca Oxford, Londra, New York ve Los Angeles'ta bulunmuştur.

⁴ Eserin orjinal adı "Kants 'Kritik der reinen Vernunft'"tur.

eser, öyle bir otorite saçır ki herkes hakkında öyle veya böyle birşeyler duymuştur. Ne var ki daha derin manada bu görüldüğünden daha az kurmacadır. Şunu söyleyerek başlayabiliriz; ne zaman felsefenin bir unsuru halk tarafından anlaşılır bilgi haline gelse genelde gerçek anlamının açık hale gelmesindense belirsizleşmesi eğilimindedir. Felsefelerin genelde indirgendiği formüller, edimsel yazıları somutlaştırmaya, onları kalıplaşmış tarzda özetlemeye ve bu nedenle onlarla özgün bir etkileşimde bulunmayı çok daha zor hale getirmeye eğilimlidir. Bu noktayı Kant ile ilişkili olarak daha spesifik hale getirmek için şöyle açıklayabilirim; hepimiz Kant'ın sözde Kopernikçi devriminin, daha önce nesnelde aranan bilmenin elementlerinin, kendinde-şeylerin, artık özneye, başka bir deyişle akla yani bilme yetisine transfer edilme fikrinde oluştuğunu şüphesiz duymuşsunuzdur.¹ Kant'a böyle kaba bir formülasyonla bakış da yanlış olur. Çünkü bir yandan, felsefedeki özneye dönüş Kant'tan çok daha eskidir – modern felsefe tarihine, Descartes'e kadar gider ve Kant'ın önemli İngiliz öncülü olan David Hume'un, Kant'a göre daha öznelci olmasında da bir anlam vardır. Diğer yandan, geniş ölçüde kabul gören bu inanış hatalıdır; çünkü *Salt Aklın Eleştirisi*, bilmenin nesnel doğası ile özneye dönüşten daha fazla ilgilidir.

Programlı bir şekilde sloganvari bir başlangıç yaparsam birazdan duyacaklarınızın özeti olarak derdim ki Kantçı proje tam olarak bilmenin nesnellliğini ortadan kaldırmak için öznelciliği benimseyen değil, nesnellığı nesnel gerçeklik olarak özneye dayandıran olarak karakterize edilebilir. Bu görüş, önceden baskın olan, nesnellığı özneyi vurgulayarak alçaltan görüşe karşıt olarak yer alır ve nesnellığı skeptisizmin bir biçimiyle sınırlar. Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi*'ndeki projesinin bu olduğunu söyleyebiliriz ve bizzat kendisi de *Salt Aklın Eleştirisi*'nin Önsöz'ündeki pek iyi bilinmeyen pasajında böyle söylemiştir. Bunu size hemen okuyacağım çünkü daha en baştan önemli bir yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmaya yardımcı olabilir. Der ki: Sorgulamasının iki tarafı vardır, biri nesnelere ilgiliyken, diğerinin arayışı 'salt anlama yetisinin kendisini, onun imkanlarını ve dayandığı bilme yetilerini araştırmak ve böylece onu kendi öznel bakış açısında ele almaktır'.² Devam eder ve der ki: Bu ifade önemli olmakla birlikte, onun 'asıl amacı' için gerekli değildir, 'çünkü asıl soru her zaman Düşüncenin kendi yetisi nasıl mümkündür? sorusu değil – anlama yetisi ve akıl tüm tecrübeden ayrı olarak nasıl ve nereye kadar bilebilir? sorusudur'.³ Bu sebeple inanıyorum ki en baştan itibaren *Salt Aklın Eleştirisi*'nin, bilmenin *nesnel doğasını* kurmak veya *özgür kılmak* niyetinde olduğunu doğru kabul ederseniz argümanımı şimdiden belirtebilirim. Bu, size yaygın bir fikir olan Kant'ın sözde öznelliğine basitçe teslim olmaktan daha iyi bir yaklaşım sağlayacaktır.⁴ Kant'ın felsefesinin bu iki yönünün birbiriyle sürekli uyumsuzluk halinde olmasına rağmen bu gerçekliğini korumaktadır. Bu uyumsuzluk sürecinin, bu iki yönün, *nasıl* birbirleriyle bir konfigürasyonlar serisinde ilişki içinde olduklarını ve bunun nasıl bütün bir sorun kümesine sebebiyet verdiğini – bu ders anlatımı boyunca bunu keşfetmek kendime verdiğim görev olacaktır.

Şu an, başlangıç yaptığım kurmacaya geri dönmeme izin verin. *Salt Aklın Eleştirisi* ile ilgili hiçbir önyargılı kavramınız olmadığını farzetmek benim aklıma yatmaktadır. Çünkü bu çalışmayı çevreleyen geleneksel inanışlar artık yaşamıyor. Bir zamanlar, kırk yıl kadar önce, zamanın çok önemli bir filozofu, esprili bir şekilde bir felsefecinin, kendisinin okumadığı kitaplarda söylenileni bilen kişi olduğu yorumunu yapmıştı. Bu yorumun *Salt Aklın Eleştirisi*'ne de uygun olduğunun söylenmesi olanaklıdır. Başka bir deyişle, bu kitabı çevreleyen aura zamanında o kadar sıradışıydı ki metinle tanışıklığı olmayan insanların bile ne içerdiği ile ilgili bir 'hissi' varmış gibi gözüküyordu – tabii bu kelimeyi kullanmamı maruz görürseniz çünkü başka hiç bir kelime tam oturmayacak. Çağımızın entellektüel durumu öyle bir durumdadır ki geçmişe ait olan hiçbir çalışma artık böyle bir otoritenin keyfini süremez; ama kesinlikle Kant'ın *magnus opus*'u da aynı durumda değildir. Bunun en basit sebebi ise Alman üniversitelerinde kırk yıl öncesine dek baskın olan ekolün az çok solması ve tadının kaçmasıdır.⁵ Bu ekol, çeşitli kisvelere bürünmüş Neo-Kantçı ekoldü, – Marburg'da matematiksel ve güney-batı Almanya'da sanat-yönelimli idi. Sonuç olarak *Salt Aklın Eleştirisi* artık bu kaynaktan da herhangi bir tür geleneksel besin türetememektedir. Bu sebeple profesörlerin tartışmaya devam ettiği –çünkü, maalesef, son 150 yıldır alışkanlık haline getirdikleri gibi ama bugün bizi pek ilgilendirmesi gerekmeyen şekilde,– *Salt Aklın Eleştirisi*'ne, *Great Elector*'un⁶ eski bir heykeline, toz toplayan kaidesinde duran bir idole yaklaşır gibi yaklaşabileceğinizi hayal ediyorum. Peki *Salt Aklın Eleştirisi* ile ne yapmalıyız? Büyük ihtimalle *Salt Aklın Eleştirisi*'nin bir taraftan bilimsel teorinin belirli sorularıyla ve onun tekil bilimlere ilişik söylemlerle dolu olduğu yönünde bir fikriniz vardır, o söylemler ki artık ekseriyetle geçersiz kılınmıştır. Örnek olarak, zaman ve mekanın *a priori* doğasını anlatan Kantçı teorinin görecelik teorisi ile sarsıldığını veya Kantçı nedensellik teorisinin bir *a priori kategori* olarak kuantum fiziği ile çürütüldüğü hakkında hepiniz bir şeyler duyacaksınız. Öte yandan, *Salt Aklın Eleştirisi*'nin daha dar, daha spesifik olan felsefi soruları –farklı bir şekilde söylemek gerekirse, bilimlerin temelleriyle bağlantılı olmayanları– gözünüzde haşmetli statülerinden bir şeyleri gayet kaybetmiş olabilirler. Çünkü 'metafizik' kavramını duyduğunuz zaman –Kantçı eleştirinin konusunu oluşturan diğer terimi vurgulamak için– genel olarak Kant'ın gözünde metafiziğin özünü oluşturan kavramların aynılarını –yani, Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük kavramlarını veya ruhun bağımsızlığı veya varoluşunu veya var olmamasını– düşünüyor olmayacaksınız. Bunun yerine, siz metafiziğin gerçek özünü *varlık [Sein]* gibi kavramlarda bulacak şekilde yetiştirildiniz. Sözde 'Varlık' probleminin *Salt Aklın Eleştirisi*'ne kıyasla herhangi bir inovasyonu veya mutlu bir yeniden buluşu temsil etmediğini baştan söylememe izin verin. Şöyle diyebiliriz ki Kant *Salt Aklın Eleştirisi*'nin tam orta bölümünde, isim vermek gerekirse Düşünce Kavramlarının Amfibolisi Üzerine bölümünde 'Varlık' sorusu hakkında yaptığı çok kesin ve açık yorumları vardır. Hatta belki şunu ekleyebilirim; eğer 'Varlık' konusundaki mevcut konuşmaya teslim olmak ve bu sözde 'Varlık' felsefesinin akıl çelici gücüne aciz bir şekilde yenik düşmek istemiyorsanız bu konular hakkında bilgi edinmeniz

çok iyi olacaktır. Niyetim, burada bulunan problemleri *Salt Aklın Eleştirisi*'nin, son iki bin senedir, mesela Platon tarafından keyfi sürülen bir otoriteye sahip, Tanrı tarafından bahşedilmiş bir eser olduğu yönünde profesörce bir tutum takınarak veya bu tip ebedi değerlerle karşı karşıya kaldığımızda felç olmuş gibi ve gerekli olan saygıyı ve gerekli olan ilgiyi toplamaktan acizmiş gibi hissetmeyi öne sürerek bertaraf etmek değildir. Tam tersine, bu tip nasihatlerin bizzat kendileri değişmeyen, ebedi değerler gibi kavramlara gizlenmiş acizlik ve içi boş kokmakta olduğunu söylemek isterdim.

Bunun yerine başka birşey yapmak isterim. Bu eserin çok büyük saygı hakettiğine hala inandığımı inkar edemem. Bu durum oldukça nesnel sebeplerden dolayı böyledir. İlk ortaya çıktığındaki konumunu borçlu olduğu sebeplerden çok daha farklı sebeplerdir. Benim isteğim, bu kitabın konuşmasını sağlamaktır. Size kitapta tartışılan konuların bizim ilgimizi bugün hala çekebileceğini göstermek isterim. Bu eserin altında yatan tecrübeleri nesnel gerçeklikler olarak, felsefe tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan tecrübeler olarak yineleyebilmeyi isterim. Bu tip bir şeye, belki bazılarınızın duymuş olabileceği Hegel'i anma dersimde kalkışmışım⁷. Yani, yapmak istediğim, bu felsefeyi kodlanmış, kemikleşmiş bir sistemden, uzatılmış bir X-Ray muayenesi sonucu oluşan bir resme tekrardan döndürecek şekilde yeniden dönüştürmektir. Şöyle ki sizi bu felsefeyi bir güç alanı olarak anlamaya sevk etmek isterim. Öyle bir şey ki içinde birbiriyle gelişen ve birbirlerini sürekli modifiye eden soyut kavramlar, gerçekte yaşayan güçlerin yerine geçmektedir. Aynı anda ve tabi ki doğal olarak –hedeflerime ulaşma konusunda başarılıysam– önemli bir görev de sizin çok geniş kapsamlı olan *Salt Aklın Eleştirisi* eserini kendiniz için okumanızı sağlamak olacaktır. Umarım ki Kant'ı okurken önemli bir konu olan, onun önemli ve daha az önemli bakış açılarını birbirinden ayırmayı öğreneceksiniz. Yine, onları belli sayıda modeller halinde sunarak şeyleri canlı hale getirmeyi umuyorum. Benim niyetim size *Salt Aklın Eleştirisi*'nin uzun başka sözcüklerle açıklamalarını yapmak veya size belli pasajlar hakkında yorumlar sağlamak değildir. Tüm bunlar defalarca kez yapılmıştır ve aranızdan bu tür bir yaklaşım isteyenler, ikincil literatürde gereğinden fazla örneğini bulabilirler. Bunun yerine, merkezi önemde gördüğüm belirli soruları tartışarak sizi çekirdek felsefi problemlerle tanıştıracam. Ama belirttiğim gibi, bunu Kant'ın fikirlerinin tamamlanmış bir felsefe olarak izahı yoluyla değil, onların arkasında yatan entellektüel tecrübelerin bir tür sureti olarak yapacağım. Tecrübe kavramı, (veya onun size göstermek istediğim kısmı) peşinen özet olarak açıklanabilecek bir şey değildir. Sizden, bununla ne demek istediğimin bir tanımı ile başlamamı beklememenizi isteyeceğim; bunun anlamı bu derslerin gidişatında daha açık hale gelecektir.

Bu eserin *türünün en iyi felsefi eser örneği olarak* göz korkutucu şöhretinin gerçek kaynağını öğrenmek için meraklanacaksınız. Bir geleneğin sona ermesi ve kitapların otoritesinin artık kanıksanmaması, bu tip soruları sormayı mümkün kılan kısa zaman önce kazanılmış bir avantajdır. *Salt Aklın Eleştirisi*'nin otorite kaybından bahsettiysem, bunun sadece benim keşfim olmadığını söylemek isterim. Aslında bugün gerçekten

Kant'ın tüm felsefesini artık bilimsel bilgedeki ilerlemeler sayesinde hükümsüz kılmış kült bir obje olarak gören felsefi eğilimler vardır ve felsefi çalışmayı çağırmaktan uzakta, sadece bir antikacı merakı gibi düşünülebilir. Bunun bir örneği, bu bakış açısını kitabı *Bilimsel Felsefenin Yükselişi*'nde ve birkaç başka yazısında büyük bir cesaretle savunan, mantıksal pozitivist Hans Reichenbach'dır.⁸

Kant'ınki gibi bir kitabın muazzam otoritesinin, gerçekte nereden türediğini gayet merak edebilirsiniz – özellikle de ilgi uyandıracak olduğu düşünülen ana başlıklar hakkında hiçbir şey söylemediğini gördüğümüzde. Bunu size vahşice açık hale getirmek için: eğer *Salt Aklın Eleştirisi*'nde Tanrı'nın varlığına veya ruhun ölümsüzlüğü veya özgürlüğe kanıt veya karşıt kanıtlar bulmayı bekliyorsanız fena halde hayal kırıklığına uğrayacaksınız. Özellikle de Transendental Mantığın ikinci ana kısmında, başka bir deyişle Transsendental Diyalektik'te kanıt eksikliği yoktur. Ancak bu kanıtlar ciddi bir kusurdan, Kant'ın onları her zaman muğlak bir şekilde sıralamış olmasından muzdardır. Çünkü O, her zaman onları antinomiler formunda ilerletmiştir. Bunun anlamı, Kant, bu kavramların hem gerçekliğinin hem de terslerinin kanıtlanabilir olduğunu göstermiştir. Burada bizim sahip olduğumuzsa bir bilme teorisi, ama çifte anlamlı bir bilme teorisi. İlk anlamı, Kant'ın gözünde, yerleşmiş ve şüpheden uzak olan bilimlerin yani matematik ve doğa bilimlerinin temellerini sunmaya kalkışmaktır. İkinci anlamı, onun en önemli olarak göz önüne alma eğiliminde olabileceğiniz, mutlak kavramların bilgisinin imkanını kısıtlamaya kalkışmasıdır. Bu konuda açık olmalısınız. *Salt Aklın Eleştirisi* bu kavramlara karşı polemiğe girmez; örnek olarak, o Tanrı'nın varlığını inkar etmez. Heine, *Din Tarihi ve Almanya'da Felsefe* adlı eserinde *Salt Aklın Eleştirisi*'nin sonucu olarak Efendilerin Efendisi'nin bile ölüyor olmasını belirtirken, 'debelenerek –ispatlanmamış– kendi kanı içinde' yorumunda bulunduğu, vurgu, *ispatlanmamış* kelimesine yapılmalıdır.⁹ Başka bir deyişle, sınırlı olan, kanıtın imkanıdır; bu kategoriler hakkında bu tür yargılamalar kitapta yapılmamıştır. Kitabın muazzam önemini oluşturan ve bugün zihinlerimizin günlük hayatlarına yansıtır bir şekilde tüm entelektüel iklimi gerçekten değiştiren büyük ihtimalle belli bazı soruların rasyonel olduğunu inkar etmesi ve sonuç olarak bizim ufuklarımızdan sürgün etmesi gerçeğidir. Bernhard Groethuysen, fikirlerin tarihçisi, yazılarında Tanrı'nın ve şeytanın onyedinci yüzyılın sonu ve onsekizinci yüzyılın başlarında nasıl dünyadan kaybolduğunu açıklamayı denemiştir – ateizme karşı olan eğilim sonucu olarak değil ama onlar hakkındaki sorular artık sorulmadığı için denemiştir.¹⁰ Şimdi *Salt Aklın Eleştirisi*'nin başarısı, bu büyük metafiziksel, temel kavramların tüm bir serisinin akılsal olarak karar verilebilenler ufkundan kaybolması olmuştur diyebiliriz. Yine aynı şekilde, Søren Kierkegaard'ı takiben, Karl Barth tarafından geliştirildiği gibi, modern teoloji, teolojinin kategorilerini bilgiye en uç noktaya yerleştirme konusunda güçlü duygularda ısrarcı olmuşlardır ve onlar için geçerli olanın, paradokssal inanç kavramı olduğunu savunmuşlardır. Bunun mümkün olabilmesinin sebebi, Kant'ın bilgi ve bu metafiziksel kategoriler arasında ortaya koyduğu keskin ayrımın bugün bizim

için temel bir öncül olması anlamında, Kantçı duruşta bunun ima edilmiş olmasıdır.

Yani eğer biz *Salt Aklın Eleştirisi*'nden konuşacaksak bu eleştiri, felsefenin temel sorularına ne bir negatif cevap ne de herhangi bir tür cevap olarak görülmelidir. Daha ziyade o soruların bir eleştirisidir. Bu, hakkını vermek adına, aklın bu tip sorular doğurabilme yeteneğinin bir eleştirisidir. Diyebiliriz ki belki *Salt Aklın Eleştirisi*'nin devasa etkisinin kaynağı çok önemli sorular hakkında herhangi kayda değer bir yorumda bulunmayı reddeden, ve Goethe'nin belirttiği gibi bunun yerine sınırlı dünyaya evini kuran ve onu her yönde inceleyen burjuva teslimiyeti elementini ifade eden yürürlükteki ilk eser olmasıdır.¹¹ Bu, gerçekten de negatif cevaplar veren ve görüşlerine göre aklın Mutlak hakkında yorumlarda bulunmak için yeterince güvenli olduğunu düşünen, Helvétius veya La Mettrie veya Holbach gibi Aydınlanma *felsefelerinin* radikal ateizminden çok farklı bir bakış açısıdır. Kant'ta sınırlandırılan tam olarak budur. Kantçı çalışmanın çok önemli özelliği (ve belki bu size onun iç doğası hakkında bir içgörü verecektir), ona aklın Mutlak'ın aleminde gezinme, kendi deyişiyle 'düşünümlür dünyalarda gezinme' hakkının engellendiği görüşü tarafından yol gösterildiğidir.¹² Bu neden bizim iki ayağımız da yere sağlam basarak ayakta durabildiğimizi açıklar ve bu sayede neyi pozitif olarak ve kesin olarak bilebileceğimizi de gerçekten bilmemizi sağlar.

Şu durumda, neredeyse diyebiliriz ki *Salt Aklın Eleştirisi*'nde sistemleştirilmiş olan, kendi pratik aktivitesinden haberdarken diğer yandan kendi ütopyasını gerçekleştirme-nin umutsuzluğundaki burjuva yaşantısının bir tanrıbilimidir. *Salt Aklın Eleştirisi*'nin gücü, sözde metafiziksel sorulara tepkilerinden ziyade, bu sorulara ilk başta cevap vermenin oldukça kahramanca ve stoik inkarında yatar. Bunu Kant için olası kılan aklın kendi üstüne düşünen doğasıdır. Bununla kastettiğim, akılsal bir varlık olarak, kendi aklım üzerinde düşünebilirim ve bu düşünme sayesinde onun neleri başarıp neleri başaramayacağını bir özetini kendime verebilirim. Bu kendi üstünde düşünme çiftli bakış açısı, Kant'ın tecrübenin temellerini kurduğunu iddia etmesini sağlar – başka bir deyişle, doğa bilgimizin orijinal öncü kavramları ve öte yandan, bizim bu bilgiden ileriye gitmemizi ve Mutlak olan hakkında spekülasyonlara girmemizi engeller.

Bu noktada söylemeliyim ki aklın kendi üstünde düşünme fikri, tam olarak sadece post-Kantçı felsefede ve daha dar anlamda Alman idealizmi felsefesinde ortaya çıkan bir güçlük aynı zamanda da bir meydan okuma içerir. Zorluk şudur: Akıl kendini nasıl eleştirebilir? Kendini eleştirdiği gerçeği, her zaman bir önyargıya yakalanacağı anlamına gelmez mi? Yani, akıl mutlak yorumlarda bulunma ihtimalini yargıladığında, bu muhakak Mutlak hakkında yorumlar yaptığını da ima etmez mi? Aslında, Post-Kantçı idealizm oldukça basit olan bu fikri alıp Kant'ın *aleyhine* döndürdü. Belki de Kant ve ardıllarının arasındaki çok önemli fark, her ne kadar İngiliz deneyciler aklın mekanizmasını benzeri bir şekilde inceledilerse de, Kant'ta aklın düşünümselliği oldukça doğrudan bir şekilde düşünülmüş olmasıdır. Kant'ın bir noktada Locke'da bulduğu aklın fizyolojisi kavramı ile dalga geçtiği doğrudur ve böyle bir şeyi göze almıştır.¹³ Ama *Salt Aklın Eleştirisi*'nde kendisinin yaptığına daha yakından baktığımızda, onun bu türden bir aklın fizyolojisinden

o kadar da uzak bir şekilde ayrılmadığı, fakat Kant'ın durumunda, 'prensipler temelinde' aklın parçalara ayrılıp incelenmesinden ayrıldığını keşfederiz. Tersine, ardılları, sonrasında aklın kendisini eleştirmesinin ne *anlama* geldiği sorusu ile yüzleştiler – ve bu soru ile hem Kant'ı eleştirmeye, hem de Kant'ın *Eleştirisi* ile başlangıçta cevaplamaya gönülsüz olduğu bir cevaplar serisi çıkarsamaya yönlendirildiler.

İnanıyorum ki Kant'ın zor oluşu ile ilgili kötü şöhretine rağmen, kendisinin inandığı kadarıyla görece olarak doğrudan bir yazardı – üzerinde düşünerek fazla zaman harcamayan –akla, akıl aleminden, tıpkı başka bir bilgi alanı kadar etkin olan bir bilgi aleminden bahsedermiş gibi muamele edilebilir. Bununla bağlantılı olan– ve eğer onun felsefesiyle neyin ilişkili olduğunu görmek isterseniz bu Kant'ı anlamak için kesinlikle vazgeçilmez olan, daha ileri bir önşarttır – Kant'ın felsefesinin altında matematiksel doğa bilimlerine büyük bir güven yattığı gerçeğidir; ve onun felsefesinin kesinlikle bu bilimlerin ruhuyla dolu olmasıdır. Tüm *Salt Aklın Eleştirisi*'nin ana ilham kaynağını bulmak istersek onu metafiziğin sadece düşünceyi uzun uzadıya anlatarak mutlak kesinliklere varma teşebbüslerinin hep başarısız olmasında tespit edebiliriz – ve Hume bunları eleştirmekte haklıydı. Bu, umutsuzluğa kapılmamız gerektiği anlamına gelmez çünkü, matematiksel bilimlerin ikna edici gücü sayesinde – kısmen de matematiğin kendisine ve bugün kuramsal fizik olarak isimlendireceğimiz şeye –mutlak hakikatin kriterlerini gerçekten karşılayacak tüm bir bilgi tabanına sahibiz. Kant'ın başarısı, salt özet spekülasyonun temin etmekte başarısız olduğu mutlak bilgiyi bilimin sağladığı varsayımı üzerinde anlaşılabilir hale gelir.

İnanıyorum ki bunu söylemek *Salt Aklın Eleştirisi*'ne ilk kez başlayan sözde naif okuyucunun zihninde ortaya çıkma eğilimindeki zorluklardan birini bertaraf etmek için yeterli olacaktır. Kant şu soru ile başlar 'Sentetik a priori yargılar nasıl olanaklıdır?' (Bu Önsözde geçer ve kitabın gidişatında enine boyuna keşfedilir.¹⁴) Bu *Salt Aklın Eleştirisi*'nin temel sorularındandır. Sürüncemede kalan girizgahlarla rahatsız etmeden bu sorunun önemi hakkında bir şey söylemek isterim. Ne var ki önce 'Onlar nasıl olanaklıdır?' ifadesindeki sarsıcı soru hakkında yorumda bulunmak isterim. Spekülatif bir filozof, bu kitabı ele alırken tamamen farklı bir soru bekler, yani, Sentetik *a priori* yargılar, başka bir deyişle, mutlak geçerli yorumlar mümkün *müdür*? Bu soru *Salt Aklın Eleştirisi*'nde sorulmaz.¹⁵ Burada olduğu gibi sadece yazılanları okuyarak önden varsayımlar olmadan bir eseri anlamının ne kadar zor olduğunu açıkça görebilirsiniz. Bunun gibi bir ders anlatımı (ve kıyaslanabilir her başlıktaki ders anlatımı), üniversitenin ders programında reklamının yapılması salt gerçeği dışında herhangi bir gerekçelendirmeye sahipse bu gerekçelendirme kesinlikle bu tip çalışmaların kendi başlarına basitçe anlaşılamayacağı farkındalığında aranmalıdır. Şom ağızlı bir öğretmen edasıyla yazılanları yerlerine doğru koyabilmek için, tarihi bağlamı bilmeniz gerektiğini belirtmiyorum. Ben bu tip konulara oldukça kayıtsızımdır – ancak felsefelerin içinde hareket ettiği söylenebilecek bazı güç alanları ile aşinalığımız varsa tartışılan problemler anlaşılabilir olacaktır.

Kant'ın eseri *Salt Aklın Eleştirisi* olarak adlandırılır ve buradaki vurgu şüphesiz 'eleştiri' kelimesi üzerine düşer. Özünde bunda yeni hiçbir şey yoktur çünkü tüm felsefe tarihi bilinçliliği, fikirlerine, kavramlarına ve nihai olarak kendisine ulaştıran uçsuz bucaksız bir eleştiri bağından başka bir şey değildir diyebiliriz. Bu bağlamda *Salt Aklın Eleştirisi*, felsefenin kendisi ile yüzleşmesidir. Bu yüzden söylemek istediğim bu garip 'Sentetik *a priori* yargılar nasıl olanaklıdır?' formülü anlamlı hale gelir ve aynı zamanda tüm görünümün birazını, Kant'ın iç çatışmalarını açığa çıkarır. Böyle yapar çünkü hakiki olarak somut olan, sorgulanamaz hakikatini oluşturuyor gibi gözükken element, kendisini sentetik *a priori* yargılar biçiminde dışa vurur ve hakikati kendi içinden çıkarmadığı için soyut bir şekilde, ama hakikatten türediği için, Kant'ın adlandırdığı üzere, bir 'bahşedilen'den türemişmiş gibi doğru ve mutlak olarak gördüğü bilgiye sıkı sıkıya tutunur.

Size hemen sentetik *a priori* yargıların ne demek olduğunu söylememe izin verin. Çok temel bir seviyeden konuşsam beni affedin, ama sizin Kant hakkında hiçbir şey bilmediğinize dair kurgumu ciddiye alacağım, ileriye dönük başka bir yol yok. Size *yargımın* ne olduğunu söyleyerek başlamalıyım. Hepinizin ne demek istenildiğiyle ilgili az veya çok belirsiz bir fikriniz vardır, ama belirsiz olduğuna eminim. Eski mantık geleneğinde, yargılar öznelerin birleşimi olarak tanımlanmıştı, yüklem ve kopula – yani, bir özneye gramatik anlamda karşılık gelen bir nesneye yüklenen *farklı* birşey vardır. Bu, 'A, B'dir' deki gibi 'dir' formunda ifade edilmiştir. Bu bir yargının az veya çok yüzeysel karakterize edilmesidir. Çünkü bu bileşenlerin ayrı mahiyetleri olduğunu önceden varsayar ki gerçekte durum böyle değildir. Bununla birlikte, ima edilen A = B özdeşliği problemlidir. Çünkü genel olarak spesifik bir şeyin altına dahil edildiği kavram her zaman o şeyden daha geniştir, bu sebeple yargı hem özdeştir hem de özdeş değildir. Bu noktada, bir yargıyı, doğru veya yanlış sorusunun sorulmasının anlamlı olduğu bir ilişkiler hali olduğu sonucuna varıldığında her türlü zorlukla karşı karşıya kalırız. Böyle bir ilişkiler hali kelimelerle ifade edilirse buna *önerme [Saltz]* demek gelenekseldir ama bu ayrım Kant'ta hiçbir önemli rol oynamaz. Kant'ta, bahsedilmek istenilen genelde ilkel, dil-öncesi kavramları arasında bağlantılar değil de önermeler anlamına gelse bile, genelde 'yargılar'ı duyarız.

Yargılar, sentetik veya analitik olabilirler. Bunun anlamı, yüklemdeki kavram, öznedeki kavrama birşeyler ekler veya daha kesin olmak gerekirse, yüklemdeki kavram özneye ait olanda kapsanmaz. Bunun geçerli *olmadığı* durumda, yani, yeni birşey ekleyen bir yargımız varsa ve 'anlamı genişleten yargı' olarak adlandırabileceğimiz bir şeyimiz varsa o zaman sentetik yargılardan bahsederiz. Bunun geçerli *olmadığı* durumda, yüklem basitçe öznenin bir tekrarı olduğunda, bu öznenin tanımında ima edildiğinde, o zaman analitik yargılardan söz ederiz. Bu durumda yargı salt bir analizdir, kendi öznesinin salt bir analizidir; öznedeki çoktan kapsananı salt belirgin hale getirir. Başka bir deyişle, analitik yargıların hepsi aslında totolojidir.

Kant bu kavramları, *a priori* ve *a posteriori* kavramları ile birleştirir. Aşıkardır

ki analitik yargıların hepsi *a priori* dir, yani, mutlak ve koşulsuz olarak geçerlidir – kesinlikle çünkü hepsi totolojidir. Gerçekte zaten yargı olmadıkları için çürütülemezler de. Onlar basitçe, önceden varsayılan tanımların tekrarlarıdır. Öte yandan, sentetik yargılar, *a priori* veya *a posteriori* olabilirler. Bunun anlamı, birşey hakkında bir yorumda bulunursanız, hakkında bir yargı oluşturursanız, o zaman bu yargı (Kant'ın deyimiyle) tecrübeden ortaya çıkabilir veya kavramda kapsanmamasına rağmen gerekli olabilir. Bu sebeple, eğer 'Tüm insanlar ölümlüdür' dersiniz, bu tecrübenin bir yargısıdır, çünkü ölümlülük 'insan' kavramındaki gibi imalı değildir. 'Tüm cisimler genişletilmiştir' dediğinizde, bu bir sentetik *a priori* yargıdır.¹⁶ Bunun anlamı, genişletilmenin cisim kavramında kapsanmamış olmasıdır ama bununla beraber tüm cisimlerin yayılma özelliğini taşıması gereklidir.

Şimdi bana soracaksınız – ve bu beni Great Elector'a ve onun peruğu mu yoksa domuz kuyruğu mu olduğu sorusuna getiriyor – itiraz edebilirsiniz ki: tanrı aşkına, bu felsefe tarihindeki en önemli eser olmalı ve şimdi biz sentetik *a priori* yargıların nasıl mümkün olduğuna dair bir hesaba dayanmak zorundayız. Tüm zaman boyunca geçerli olan, yeni birşey söyleyen yargıların olanaklı olduğu iddiasını dinlemeye katlanmalıyız... Bu noktada söylemeliyiz ki Kant'ta hakikat kavramının kendisi – ve bu burjuva düşünceyle derinlemesine bağlıdır – zamansız bir hakikat hakkındadır. Kant için 'Mutlak olmak' zamanın geçmesiyle çürütülemez olmak gibidir; mutlak güvenli bir mülkiyet; senden alıp götürülemeyen bir şey, ellerinde sonsuza dek güvenli tutabileceğin bir şeydir. Zamansız hakikat kavramı, sadece zamansız olanın gerçek olarak doğru olabileceği kavramı, öte yandan çürütülebilir olanın hakikat kavramını gerçekte amaç edinemeyeceği – bu Kantçı felsefenin en içerideki itici güçlerinden biridir. Son olarak, ölümsüzlük fikri yüce fikirlerden biri olarak ortaya çıkar. Bu size Kant'taki bir *a priori* durum kavramının devasa duygusal yükünün anahtarını sağlar. Onun çalışmasında ilgilendiği şey, zamanı pasajı boyunca hiç borçlanmadan ve hiç-bir hak iddiasına maruz kalmadan, sonunda benim mutlak kesinlikle sahip olduğum o hakikatleri kristalize etmek peşinde olduğu bir tür hesap vermedir. Bu arada, size biraz kültürsüz bir anoloji olarak görünebilirse de ticari burjuva dünyası Kant ve *Salt Aklın Eleştirisi*'nde önemli bir rol oynar. Kant hakkında muhteşem olanla, en yüce ve etkileyici nesnelere bile yüzleştirildiğinde, ona özgü ağırbaşlılığıyla, kendine hakimliğiyle, derin bir ilişki içinde olduklarını söyleyebilirim. Onun kültürsüz ve burjuva zihninde bunların tümü oldukça birbirinden ayrılamazdır. Tüm ihtimaller dahilinde Kantçı metafiziğin çekirdeğini daha direkt olarak metafiziksel görüldüğü noktada aramaktansa bu alçakgönüllülükte aramakla daha iyi yaparsınız.

Bu sebeple bu sentetik *a priori* yargılara ilgi, Kant'ın gerçekten de hakikatin zamansız olmasını gerektirdiği gerçeğiyle bağlantılıdır. Size bu aşamada belirtmeyi isterim ki bu Kant'taki en derin sorunlardan birinin alanıdır. Bir yandan O, zamanın bilgi için gerekli bir şart olduğunu ve bu sebeple zamansız olduğu idda edilen tüm bilgi örneklerini ve onun bir önsezi türü olarak var olduğunu, kendisinden önce hiç kimsenin

yapamadığı gibi algılar. Öte yandan O, zamanın geçişini bir tür akış, gerçek manada otoriter bilginin kaçınması gereken bir şey olarak algılar. Bu, eğer olanaklıysa ve nasıl sentetik *a priori* yargıların olanaklı olduğu sorusunun neden *Salt Aklın Eleştirisi*'nde böyle bir kilit pozisyon tuttuğunu açıklar.

EDİTÖR'ÜN NOTLARI

- 1 Hem Kant'tan önce hem de Kant'tan beri, Kopernik'in güneş merkezli reformu ve entelektüel üst yapıdaki değişimler arasındaki kıyaslamalar hep yaygın olmuştur. Kant kendisi 'entelektüel devrim'ini Kopernikçi devrime bir 'anoloji' olarak görmüştür: 'Biz... eğer objelerin bizim bilgimize uymak zorunda olduğunu düşünüyorsak metafizik hakkında daha fazla başarı elde edemesek bile daha fazla deneme yapmak zorundayız... Daha sonra Kopernik'in birincil hipotezinin çizgileri boyunca kesin bir şekilde ilerlemeliyiz. Gök cisimlerinin hareketlerinin izleyici etrafında döndüğü varsayımına dayandığını belirten açıklamasının başarısızlığı ile izleyiciyi hareket ettirip yıldızların hareketsiz kalması ile daha başarılı olup olamayacağını denedi.' Kant'ın 'yeni düşünme metodu' için bunun anlamı 'biz şeylerin a priori'lerini anca kendimiz içlerine koyduğumuz kadar bilebiliriz' dir. (Kant, *Critique of Pure Reason*, pp. 22-3, B xvi, xviii). Kendini Adorno'nun fikirlerine yakın bulan Walter Benjamin, 'tarih yazarlığında Kopernikçi bir dönüş' fikrini Kant'ın, nesnellığı, öznenin derinlerine epistemolojik temellendirmesi ile örneklendirmiştir. Buna göre, geçmiş olaylarla ilgili gerçek içgörü, günümüzdeki gerçeklerde gizli geçmiş hatırlama sürecinde saklıydı. (Bkz. Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, vol. 5, ed. Rolf Tiedemann and Hermann Schweppenhäuser, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982, pp. 490-1 e 1006) Adorno, *Beethoven'in Kopernikçi devrimi* ile Beethoven'ın öznenin müziğin geleneksel formlarını bir kez daha üretme yoluna gittiğinden bahsetmiştir. (*Beethoven, Philosophie der Musik. Fragmente und Texte*, ed. Rolf Tiedeman, NaS, section I, vol. 1, pp.99) Kant'ın Kopernikçi devrimi için Ders Ü., p. 32 ve ayrıca n.13'e de bakabilirsiniz)
- 2 *Critique of Pure Reason*, p.12, A xvi-xvii.
- 3 *Critique of Pure Reason*, p.12, A xvi-xvii.
- 4 *Özgür kılmak, kurtarmak [Rettung]* kavramı, Adorno'nun Kant yorumunda çok önemlidir. Kant kelimeyi sadece üstünkörü bir şekilde kullanmıştır, örnek olarak özgürlük fikri ile bağlantılı olarak. (cf. Kant, *Critique of Practical Reason*, p. 80. Adorno *Negative Dialectics*, GS, vol. 6, p.250'deki pasajdan alıntı yapar). Adorno için doğanın artan egemenliğinin tarihine hem eşlik eden hem de şartlandıran nominalizm, metafiziksel varlıkların iptalini yok eder ve tüm sürecin tersine döndüğü bir doruk noktasına ulaşır: *Negative Dialectics*'ten bir formülasyondan alıntı yapmak gerekirse, düşünülür alanı *kurtarmak için Kantsal dürtü* (GS, vol. 6, p.378), 'görüngüler' dünyasında bilginin nihai sınırlamalarına karşılık gelmiştir. Aynı şekilde, genç Horkheimer 1927'deki bir derste Kant'ın 'rasyonel açıklama becerisine sahip metafizik ve bir inanışı enkazdan kurtarmak için yeni yollar aramaya mecbur olduğunu' söylemiştir. Max Horkheimer, *Gesammelte Schriften* vol.9: *Nachgelassene Schriften* [Postumous Writings] 1914 – 193, p. 471. Kant'ta özgür kılma kavramı ile ilgili, Ders üç, p.31'i de inceleyebilirsiniz.
- 5 [Bu, Karl Marx tarafından ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Hegel'in unutulmaya yüz tuttuğunu tarif etmek için ve o zamandan beri Marksçı gelenek tarafından düzenli olarak kullanılan meşhur bir ibaredir. (Bkz. *Capital*, vol. 1, Lawrence and Wishart, London, 1967,

- 'İkinci Almanca edisyonun sonsözü', p.19) Çev.]
- 6 [The Great Elector, Friedrich Wilhelm von Brandenburg (1620-88), Brandenburg Prusya'sının gücünü hem yabancı fetih hem de yönetsel modernleşme ile artırmasındaki rolü ile hatırlanır. Sonuç olarak, Prusya onun ölümünden birkaç yıl sonra bir krallık haline gelir. Çev.]
 - 7 Bu Adorno'nun 25 Ekim 1958'de Frankfurt'taki Alman Hegel Topluluğu Konferansı'nda verdiği *Erfahrungsgehalte der Hegelschen Philosophie* [Hegelci Felsefenin Deneysel İçerikleri] adlı dersidir. Genişletilmiş versiyonu için bkz. GS, vol. 5, pp.295ff.
 - 8 Reichenbach'ın kitabı 1951'de Berkeley/Los Angeles'ta ortaya çıktı.
 - 9 'Immanuel Kant amansız filozof olarak davranmıştır; göklerde fırtına estirmiş; tüm bir karargahı kılıçtan geçirmiş, tüm dünyanın derebeyi debelenmektedir –kanıtlanmamış bir şekilde– kendi kanında; artık evrensel bir merhamet yoktur; baba şefkati yoktur; bu dünyada feragatin bir sonraki dünyada ödülü yoktur; ruhun ölümsüzlüğü en son ölüm sancıları içindedir –nasıl da nefesi kesilmektedir ve inlemektedir– yaşlı bir Lampe koltuk altında şemsiyesiyle beklemektedir, sıkıntılı bir izleyici, soğuk ter ve yaşlar yüzünden akarak' Heinrich Heine, *Sämtliche Werke*, ed. Hans Kaufmann, Kindler, Munich, 1964, vol.9, p.250. [Lampe Kant'ın uşağıydı, çev.]
 - 10 Özellikle bkz. Bernhard Groethuysen, *Die Entstehung der bürgerlichen Welt – und Lebensanschauung in Frankreich*, 2 vols, Halle, 1927-30;cf. bu kitapta Adorno'nun tartışması GS, vol.20.1, pp.205ff.
 - 11 Sonsuzluğun alanına girmek istiyorsanız, sadece her yönde sonluyu araştırın.' J. W. von Goethe, *Gott, Gemüt und Welt' in Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche*, vol. 1: *Sämtliche Gedichte*, part 1, 2nd edn, Artemis Verlag, Zürich/Stuttgart 1961, p.410.
 - 12 'Salt anlama yetisinin eleştirisi... görüngüler olarak sunulabilecek olanların dışında yeni bir nesnel alanın yaratılmasına ve düşünülür dünyalara, giderek bunların kavramlarına bile saptırılmaya izin vermez.' *Critique of Pure Reason*, p.294, A 289/ B 345.
 - 13 *Critique of Pure Reason*, the Preface to the First Edition, p.8, A ixf.
 - 14 [*Critique of Pure Reason*, Introduction, p.55, B 19. Çev.]
 - 15 Adorno bu soruyu *Against Epistemology*'ye Giriş'inde cevap vermiştir: 'Kant, bilincin içkinliğinden gerçekliği tekrar inşa etme konusunda emin olduğunu hükmeder. Ve "Bu nasıl olanaklıdır?" tüm sorularının berilreyici unsurunu oluşturur çünkü onun için olanaklılık kendi başına hiç problem oluşturmaz. Bu sebeple, sonrasında Hegel gibi, tüm cephelerde bu yeniden inşayı taşıma yükünü üstlenir.' *Against Epistemology*, p.34.
 - 16 İkinci Dersin başlangıcındaki düzeltmeye not.